

ETO: 811.163.41
81'322.53
DOI: 10.19090/hk.2024.3.132-147

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

TÓTH Szilárd

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Elméleti Nyelvészeti Tanszék
Budapest, Magyarország
toth.szili2@gmail.com
ORCID 0009-0002-4562-280X

A SZERB PALATALIZÁCIÓ MEGJÓ SOLHATÓSÁGÁNAK ELMÉLETI PROBLÉMÁIRÓL

On the theoretical problems of predictability
in Serbian palatalization

Teorijski problemi u predvidljivosti srpske palatalizacije

A dolgozat¹ a szerb veláris palatalizációt mutatja be: /k/ → [tʃ], /g/ → [ʒ], /x/ → [ʃ]. A jelenség részletes, teljes egészében történő leírására nem kerül sor, nem is ez a dolgozat fő feladata és témája. Azt mutatja be, hogy a *megjósolhatóság* szigorú értelemben nem teljesül „egyenlő arányban” a fonológiában, szemben azzal, amit a hagyományos grammatikák sugallnak (pl. Klajn 2005). De még elméletspecifikus megközelítések sem térnek ki rá (pl. Starčević 2005). A kormányzásfonológia (*Government Phonology*) à la Kaye et al. (1985; 1990) elméletének éppen ez az egyik alapfeltevése: a fonológiai folyamatok univerzális elvek mentén rendeződnek, és nem önkényesek (*Non-Arbitrariness Principle*). Az univerzális szabályokat felülírhatják parametrikus beállítások, amelyek az adott nyelv fonológiáját jellemzik – ebben a kormányzásfonológia a Minimalista Programmal párhuzamos elveket képvisel. A dolgozat feladata, hogy bemutassa, a megjósolhatóság mikor nem teljesül, mindez a szerb fonológián keresztül, annak azon aspektusára alapozva, amely I-U aszimmetriát mutat. Burkolt célja, hogy rámutasson: a fonológiaelméletekkel szemben támasztott szigorú feltételek nem feltétlenül tudnak elszámolni a felszínen mutatott variációkkal, és a dolgok

---

¹ A dolgozat az ELTE Márton Áron Szakkollégium Bölcsészettudományi Műhelyének támogatásával jött létre. Köszönettel tartozom Polgárdi Krisztinának és Rebrus Péternek segítségükért és hasznos tanácsaikért. Köszönettel tartozom továbbá Siptár Péternek és Pokk Henriettának, akik tüzetes megjegyzései és javításai nélkül a dolgozat jelen formájában nem jöhetett volna létre.

sokkal bonyolultabbak annál, mint amit az Univerzális Grammatikáról feltételeznénk. A dolgozat a kormányásfonológia elméletét követi az elemelmélettel (Bacley 2011) együtt, amely elengedhetetlen lesz a jelenség magyarázásához.

Kulcsszavak: palatalizáció, kormányásfonológia, szerb fonológia, megjósolhatóság, nem önkényes folyamatok, I-U aszimmetria

Bevezető

A palatalizáció – általában véve – olyan fonológiai folyamat, melyben egy palatális szegmentum hat egy vele szomszédos mássalhangzóra úgy, hogy azt vagy másodlagos palatális artikulációval látja el C_j , vagy a palatális régió felé, vagy ahhoz közel mozdítja (Kochetov 2011). A palatális szegmentum számos esetben egy palatális magánhangzó vagy félmagánhangzó. A szerbben – például a lengyelrel ellentétben – csak a második típusú mintázatot látjuk.² A palatalizáció két tipikus mintája a szláv nyelvekben a fent említett másodlagos palatalizáció, ami morféman belül hat, illetve a levezetett környezeti palatalizáció. Levezetett környezeti jelenségeknek azokat nevezzük, melyeknek a lefolyásához a megfelelő környezet valamilyen előzetes művelettel jön létre. Ilyen operáció a morfémaconcatenáció: például egy, a szótőhöz illesztett szuffixum által létrehozott környezet váltja ki a folyamatot. A szerb palatalizációban a szótő-toldalék határon palatális magánhangzók váltják ki a váltakozást tövégi mássalhangzók egy bizonyos csoportjában.

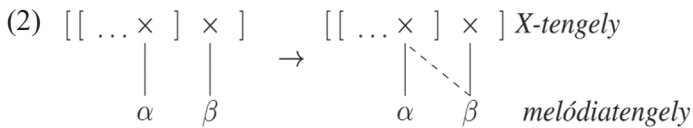
(1)

LENGYEL		GLOSSZA	SZERB		GLOSSZA
MÁSODLAGOS PAL.	LEVEZETETT PAL.		MÁSODLAGOS PAL.	LEVEZETETT PAL.	
[pʲi]vo	ry[k] > ru[tʲ]-e-ć	'sör; sikítani'	[pi]vo	čove[k] > čove[tʲ]-e	'sör; ember-Voc.Sg.'
bra[tʲ]]][[i] wana	móz[g] > móz[dʒ]-ek	'Iván barátja; agy-Dim.'	brat[t]]][[i] vana	knji[g]a > knji[ʒ]-ica	'Iván fivére; könyv-Dim.'
[hʲi]t	slu[x] > sl[ʃ]-e-ć	'sláger; hallani'	[xi]t	pra[x] > pra[ʃ]-iti	'sláger; porolni'

² A dolgozat során az alábbi jelöléseket alkalmazom: C = mássalhangzó, V = magánhangzó, [...] = fonetikai szerkezet, /.../ = fonológiai szerkezet, [...] = szóhatár, [...]... = morfémahatár (toldalékolás), T = bármely obstruens, R = bármely szonoráns és félmagánhangzó. Nom = nominatívusz, Gen = genitívusz, Dat = datívusz, Acc = akkuzatívusz, Voc = vokatívusz, Ins = instrumentális, Loc = lokatívusz. Adj = melléknévképző, Dim = kicsinyítő képző, Imp = imperatívusz, Inf = infinitívusz, Sg = egyes szám, Pl = többes szám. P1 = veláris (első) palatalizáció, P2 = második palatalizáció. Az elemeket konvenció szerint félkövér verzállal szedem: 'E'. A szerb nyelvi átírásokban nem jelölöm a tónust.

Az (1) alatt bemutatott példák illusztrálják a palatalizáció általános fonológiai tulajdonságait, legyen szó másodlagos vagy levezetett környezeti palatalizációról. A palatalizáció ebben az értelemben tehát – és ezzel rendre megadva a formális irányvonalat is – természetében regresszív, vagyis egy adott palatális tulajdonság jobbról balra terjed a vele szomszédos szegmentumra. Ez az általánosítás többé-kevésbé konzisztens, noha vannak olyan nyelvtörténetileg rekonstruált jelenségek, melyekben a palatalizáció progresszíven (balról jobbra) hatott. A jelen dolgozat főleg a levezetett környezeti palatalizációval foglalkozik a szerbben, és ennek a feltételezeten nem önkényes természetével. Ezek közül is azokról az esetekről lesz szó, amelyek toldalékolással jönnek létre, ugyanis a palatalizáció ezeken a tartományokon belül jelenik meg. A szerb **veláris palatalizáció** vagy **első palatalizáció** (a továbbiakban 'P1') levezetett környezeti folyamat: palatális kezdetű toldalékok palatalizálják a tővégi velárist, a kimenetek itt posztalveoláris mássalhangzók lesznek.

Ezeknek a folyamatoknak a nem önkényes jellege kézenfekvő: a palatalizációs tulajdonság regresszíven áterjed a tővégi velárisra, amely befogadja ezt a tulajdonságot. Általánosabban egy [... $\alpha\beta$ ...] sorozatban egy tulajdonság β -ból α -ba való terjedése a köztük lévő **nem önkényes**³ kapcsolatból következik, vagyis azért terjed, mert az [... $\alpha\beta$ ...] környezet adott táptalajt ennek. A dolgozatom további részében reprezentációalapú magyarázatokat fogok alkalmazni.

A (2) éppen ilyen reprezentációs formalizmus, amely a [... $\alpha\beta$ ...] környezetet bővíti ki. Az x-ekkel jelölt pozíciók kettős feladatot látnak el. Egyrészt a szegmentum absztrakt időzítési egységeit hivatottak képviselni ('x' = rövid, 'xx' = hosszú), másrészt pedig ún. **gyökércsomópont**ként szolgálnak. A gyökércsomópont feladata, hogy horgonyként szolgáljon a fonológiai kifejezés elemeinek, vagyis azoknak a fonetikai tulajdonságoknak, amelyek a beszédjel x-ben foglaltatott részéhez tartoznak. A **fonológiai kifejezések** építőkövei privatív jegyek, ún. **elemek**. A bináris jegyértékekkel szemben az elemek **unárisak**, vagyis egy elemmel kifejezett tulajdonság hiányát az elem hiánya (és nem valamilyen hozzá társított bináris érték) jellemzi. A fonetikai interpretáció egy követelménye, hogy minden kiejtett elemkötegehez tartozzon egy vázpont 'x',

³ Ez az ún. **nem önkényesség elve** (*Non-Arbitrariness Principle*), amely a kormányzásfonológia központi gondolata és rendezőelve.

melyek közötti kapcsolatot az **asszociációs vonalak** teremtik meg. A terjedést szaggatott vonal jelzi.

A palatálisok természetes osztályát **I** elemmel jelölöm, a velárisokét pedig **U**-val, mely jelölést a kormányzásfonológia irodalmából kölcsönözöm, pontosabban a Backley (2011) által kidolgozott **elemelmélet**ből.⁴ A palatalizációt az alábbi két megszorítással definiálom.

(3) **I-terjedés**

Az **I** elem a toldalékból átterjed a tővégi mássalhangzó gyökércso-mópontjára, mely az **U** elemet dominálja.

(4) **U-jogosítás**

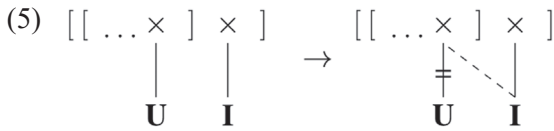
Egy **I.U** fonológiai kifejezésben az **U** elem nincs jogosítva.⁵

A jogosítás olyan egyirányú reláció, mely valamely fonológiai tartományon belül érvényesül. A reprezentációban minden elemnek engedélyre/jogosítvány-ra van szüksége ahhoz, hogy a fonetikai interpretációban kiejtésre kerüljön. Az, hogy egy hangsorozatban magánhangzókat és mássalhangzókat ejtünk ki, egyenes következménye annak, hogy ezek a pozíciók jogosítva vannak. Ez igaz az elemekre is. A reprezentációban az elvek elvárt érvényesülése (5) alatt mutatható be.

⁴ Az elemek egymással kombinálhatóak egy kommutatív **konkatenációs** műveleten keresztül, melynek definíciója:

$X.Y \rightarrow Z$, ahol a '.' fejezi ki ezt a műveletet. Az **I** és az **A** elem kombinálható: **I.A**, ezáltal összekapcsolásra kerül az előlség és a nem-zártság, az [e] hangot eredményezve. Az **I.A** kombinációra azt mondjuk, hogy [e] **fonológiai kifejezése**. Az elemek lehetnek **fejezették (headed)** is, amely prominenciát biztosít az elemnek, ezt az elem alatti aláhúzással jelölöm. Egy hipotetikus hármas előlképzett középső kontrasztban a jelölés **I.A** [e], **L.A** [e] és **I.A** [æ] lenne. A dolgozat további részében csak a releváns **rezonanciaelemeket** jelölöm: **I**, **U** és **A**. Persze a tárgyalt veláris mássalhangzókat egyéb elemek is definiálják, ilyen a zártság elem **?**, a laringális tulajdonságra vonatkozó elemek, mint az **L**, és a zaj elem **H**, mely minden zárhangban megtalálható. Példának okáért [k] fonológiai kifejezése **U.?.H**. Cseréljük ki U-t I-re és máris megkapjuk a [tj]-t definiáló fonológiai kifejezést. Ugyanez igaz [g]-re **U.?.H.L** és [x]-ra **U.H** is. Ezeket tehát csak akkor tárgyalom, amikor szükséges.

⁵ Ezt úgy is lehet magyarázni, hogy azok az altengelyek, amelyeken **I** és **U** elhelyezkedik (angolul ezek 'I-line' és 'U-line') **egybe vannak olvadva**, így ez a két elem ebben a nyelvben nem jelenhet meg egyszerre ugyanazon a tengelyen. Ez a magánhangzókészletben is megfigyelhető, hiszen nincsen **I.U** kombináció, tehát bármilyen zárt elülső kerekített magánhangzó, mint a magyarban az *ü* [y]. Viszont ez továbbra sem magyarázza, hogy miért az **U** van háttérbe szorítva és miért éppen e két elem között áll fenn az aszimmetria. Egyébként az **I-U** közötti aszimmetria számos nyelvben előfordul, erről részletesebben lásd Živanović–Pöchtrager (2010), Pöchtrager (2021), a magyarra pedig Polgárdi–Rebrus (1998).

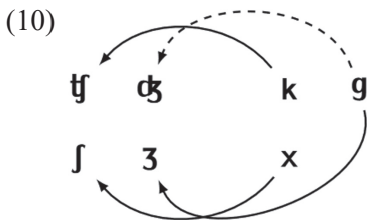

Mivel (4) alapján egy fonológiai kifejezésben nem jelenhet meg **I** és **U** egyszerre, vagyis **U** ebben a konfigurációban nincsen jogosítva, ez a tulajdonság lekapcsolódik, ezt jelzi '='. Ez a lekapcsolódás egyben azt is jelenti, hogy az **U** elem helyét az **I** elem veszi át.

A szerb előlképzett magánhangzók, vagyis az [i e] mindkettő tartalmaz **I** elemet, így az előlképzettel kezdődő toldalékoknak elvben engedelmessé kell a (3) általános szabálynak. Az **I**-terjedés az **U** elemet tartalmazó tövégi velárisok osztályát [k g x] célozza, melyekben az **U** elem lekapcsolódása és helyettesítése **I**-vel jellemzi a posztalveolárisok megfelelő osztályát [tʃ ʒ j], ahogyan azt a 4. lábjegyzetben is bemutattam. Az ideális az lenne, ha ez a terjedés minden környezetben kielégítően megtörténne, strukturális kivétel nélkül. Vagyis a palatalizáció szigorúan a fent definiált elvekhez és ábrázolásokhoz lenne kötve. A dolgozat további részében négy tételben fogom bemutatni azokat az eseteket, melyeket megvizsgálva láthatjuk, hogy a szerb palatalizáció nem kivételektől mentes fonológiai folyamat, tehát nem olyan, mely minden esetben eleget tesz a fent ismertetett, *univerzálisnak* gondolt paramétereknek.

A szerb /g/ reprezentációjának kérdése

Az előzőekben azt igyekeztem hangsúlyozni, hogy ismerve a mögöttes reprezentációt, a P1 teljes mértékben kiszámítható lehetne. A fonológiai leképezésben viszont úgy tűnik, hogy szembekerülünk egy olyan problémával, mely nem oldható meg pusztán a fonológiát kormányzó elvek mentén. Azt gondolhatnánk, hogy egy egyértelmű megfeleltetés van a velárisok és a posztalveolárisok halmazai között a képzés módját tekintve. Ez azt jelentené, hogy zárhangok zárhangokra, frikatívák frikatívákra képződnek le. Ez alól a megszorítás alól azonban a [g] kivétel, ugyanis frikatívára képződik le annak ellenére, hogy a [dʒ] fonémikusan elérhető lenne.

A lengyel fonológiában is van egy hasonló jelenség, ellenben az ottani P1 mindkét mintát mutatja. A [ʒ] realizáció kizárólag szonoránsok után jelenik meg, legyen az szonoráns mássalhangzó vagy magánhangzó. Ezt a fonológiai jelenséget **spirantizációnak** hívják és egy /d͡ʒ/ → [ʒ] transzformáció jellemzi posztszonorikus környezetben (Rubach 1984, 119).

(6)

VELÁRISOK		GLOSSZA
<i>móz</i> [k] ⁶	<i>móz</i> [d͡ʒ]-ek	'agy-Nom.Sg; agy-Dim'.
<i>Bó</i> [k]	<i>bo</i> [ʒ]-e	'Isten-Nom.Sg.; Isten-Voc.Sg.'

Párhuzamot vonva a lengyelrel azt gondolhatnánk, hogy a szerbben is adott egy spirantizáció, mely úgy működik, hogy megtörténik a /g/ → /d͡ʒ/ transzformáció, de ez a felszínen nem így jelenik meg, mivel ezt követően a spirantizáció **környezetfüggetlenül** érvényesül. Ez azt jelenti, hogy környezetre – például arra, hogy szonoráns előzze meg – egyáltalán nem érzékeny. De ha ez így is lenne, akkor ezzel az elméleti megoldással még mindig nem magyaráznánk, hogy miért van szükség erre a leképezésre.

Feltételezhetjük, hogy a /g/ a szerbben nincsen módjegyre specifikálva, vagyis hiányzik belőle a ? elem, mely minden zárhangban megtalálható (Radišić 2007; 2009). Ha ez így van, akkor /g/ nem viselkedik furcsán, hiszen mivel nincsen benne ? elem, így nem is várhatjuk el, hogy a zárhangokkal azonos mintázatot mutasson. Viszont a zöngésségi hasonulásra nézve rossz jóslatot kapnánk, ha ezt elfogadjuk, itt ugyanis egyértelműen a zöngétlen zárhang és nem a zöngétlen réshang párjával alternál. A **lexikális fonológiában** (Kiparsky 1982) az ilyen distinkció nem lenne probléma, hiszen csak azt mondanánk, hogy a P1 a lexikális szinten érvényesül, ahol a fonémák nem a teljesen megszabott jegymátrixaikkal szerepelnek. Ezzel szemben a zöngésségi hasonulás egy posztlexikális folyamat, ahol a foltozósabályok (*default rules*) kitöltik a mátrix hiányzó elemeit, ezzel a ? elemet is. Mivel az elméletünk nem ciklusokat és szinteket gondol el, hanem feltételek mentén teljesült „szabályokat”, ezért ezt a megoldást elvetjük. A palatalizáció viszont bizonyosan zöngésségtartó, vagyis minden levezetett környezetben jelen van a zöngésségért felelős L elem. Vagyis, ha egy elem meglétében bizonyosak lehetünk, az a laringalitás (I-U között mindig fennáll az aszimmetria). Ettől független érv, hogy a zöngés zárhangok jelöltebbek zöngétlen párjaikhoz képest. Ezek alapján a következő elvet fogjuk feltételezni.

⁶ A lengyelben van szóvégi zöngétlenedés, így ami a példákban szó végén [k], az mögöttesen /g/ és ezen a mögöttes reprezentáción fut le P1.

(6) **?-jogosítás**

Levezetett környezetekben ? és **L** közül ? nem kap jogosítványt, ha csak azt előzetesen egy **A** elem nem adta meg neki.

A (6) alatti paraméter egy specifikus és egy általános tanulással tud szolgálni. A specifikus tanulás az, hogy e szerint a megszorítás⁷ szerint csak a veláris zöngés zárhangok viselkednek így. Vegyük észre, hogy a **?-jogosítás** szempontjából a [k] közömbös, ugyanis az ellentét csak akkor áll fenn, ha ? és **L** egyszerre vannak jelen. A fonológia az egyszerűbb, jelöletlen szerkezeteket könnyebben jogosítja, mint a bonyolultabbakat. Például fonotaktikailag kevésbé jelöltek az RT kapcsolatok, mint a TR kapcsolatok, utóbbiaknak a jogosítására szigorúbb feltételek vonatkoz(hat)nak.⁸ Az általánosabb tanulás az, hogy számos nyelvben az **A** elem kitüntetett szereppel bír, és enyvként szolgál akár a fonotaktikai kapcsolatok fenntartásában, illetve egyes irodalmak szerint bonyolult szerkezeteket engedélyez (Pöchtrager 2006; 2010; 2013). Vegyük az angol zárlat-kezdet kapcsolatokat (pl. *chapter* 'fejezet', *helmet* 'sisak', *apt* 'hajlamos' stb.). Ezekben mindig előfordul az **A** elem, vagy a kapcsolat első vagy a második tagjában. Egy legalább ilyen bonyolult elemkombinációt egy **A**-nak [d̥ʒ]-ben engedélyeznie kell a szerb esetében levezetett környezetekben. Ezt ettől függetlenül, szó belseji C₁C₂ kapcsolatokat megnézve is láthatjuk, itt a kapcsolat C₂ tagjától szükség van **A**-engedélyezésre: *hidžra* 'hidzsra', *medžlis* 'nemzetgyűlés': minden C₂ mássalhangzó tartalmaz **A**-t. Az **A** természetéről részletesebben magyar nyelven lásd Pöchtrager (2019).

Gondolhatnánk, hogy akkor P2-ben is ez lesz a helyzet, vagyis lesz egy nem várt leképezés. Viszont ott nem is adott fonémikusan a [d̥ʒ], így a /g/ nem is tud leképeződni rá, helyette [z] lesz *leg-* > *lez-i* 'feszik-Imp.2Sg.'. Ez viszont már teljesen természetes tényekből következik. Hasonló a helyzet az [l] viselkedésében a magyarban, ahol *j* által kiváltott palatalizációból nem állhat elő *[ɬ:],

⁷ A megszorítás itt általános értelemben szerepel, és nem úgy, mint egy megszorításalapú fonológiában, mint amilyen az Optimalitáselmélet.

⁸ Az angolban szó végén lehetséges [-ɪmp] (pl. *shrimp* 'garnélarák') és [-ɪŋk] (pl. *blink* 'pislanás'), de *[ɔmp] és *[əŋk] nem. Szó végi -əC1C2 akkor lehetséges, ha a C1C2 koronális kapcsolat, mely köztudottan a legjelöletlenebb, pl. *servant* [sɜ:vənt] 'szolga', *reverend* [rɛvərənd] 'tisztelendő', *errand* [ɛrənd] 'megbízás'. Az érdekesség az, hogy a két környezet lényegében ekvivalens, csak a prekonsonantális magánhangzó minőségében tér el. Ez a különbség viszont lényeges, ugyanis a *teli* magánhangzók erősebb jogosítónak bizonyulnak, mint a redukált magánhangzók, tipikusan a svá [ə] (Cyran 2003). Náluk gyengébbek az üres magánhangzók [Ø] (vagy üres szótagmagok), amiknek nincsen fonetikai interpretációja. Ez az általánosítás lényegében annyit jelent, hogy a magánhangzó nélküli torlódások -CCC sokkal bonyolultabbak és jelöltebbek azoknál, amelyeket csak egy redukált magánhangzó old fel -əCC. A legideálisabbak a -VCC környezetek, melyek ezen a skálán legalul helyezkednek el.

ezt egy szabállyal el lehet kerülni, amely a [j:] kimenetet adja. Tehát *hall-ja* [hɔj:v] és nem *[hɔl:v]. Erről részletesebben lásd Siptár (1994)-et.

Az otac-knez típusú szavakról

Az *otac-knez* 'apa-kenéz' típusú szavak kritikus aspektusai a P1 folyamatának. A palatalizációt röviden úgy lehet meghatározni – ahogy azt a dolgozatban követtük is – mint amely egyetlen természetes osztályt céloz meg, az U-t, ami a veláris mássalhangzók természetes osztályát képviseli. Ennek megfelelően azok a szegmentumok, amelyek ezen természetes osztályon kívül esnek, kiszámíthatatlanná válnak ebben a kontextusban, mivel semmit sem mondanának az I és U közötti kölcsönhatásról.

(7)

Tő	c/z → č/ž	GLOSSZA
<i>otac</i> [otats̃]	<i>oč-</i> [ot̃ʃe]	'apa; apa-Voc.Sg.'
<i>zec</i> [ze:ts̃]	<i>zeč-e</i> [ze:t̃ʃe]	'nyúl; nyúl-Voc.Sg.'
<i>knez</i> [kne:z]	<i>knež-e</i> [kne:ʒe]	'kenéz; kenéz-Voc.Sg.'
<i>stric</i> [stri:ts̃]	<i>strič-ev-i</i> [stri:t̃ʃevi]	'nagybácsi; nagybácsi-Nom.Pl.'
<i>brz</i> [br̃:z]	<i>brž-e</i> [br̃:ʒe]	'gyors; gyorsabb'
<i>voz</i> [vo:z]	* <i>vož-e ~ voz-e</i> [vo:ʒe]	'vonat; vonat-Voc.Sg.'

A (7)-beli példák azt mutatják, hogy bizonyos szavaknál a szóvégi alveoláris affrikáta és szibiláns úgy viselkedik, mintha a velárisok osztályába tartoznának. Tehát a [ts̃] és [z] hasonló módon ugyanazokkal váltakozik, mint [k] és [g]. Ez váratlan, hiszen [ts̃] és [z] nem a velárisok osztályába tartozik. Még meglepőbb mintázat az, hogy a P2-ben éppen ezek a hangok vannak szoros összekötetésben egymással, azaz a /k/ [ts̃]-ként, és /g/ [z]-ként valósul meg a váltakozásban. Az, hogy ezek miért függnek össze és alternálnak a P1-ben, az ősszláv **progresszív veláris palatalizáció** folyamatának következménye (Sussex–Cubberley 2006, 32).

(8)

ŐSSZLÁV	SZERB	OROSZ	LENGYEL	GLOSSZA
* <i>otak'</i>	<i>otac</i>	<i>otéc</i>	<i>otec</i>	'apa'
* <i>kneg'</i>	<i>knez</i>	<i>knjaz</i>	<i>ksiądz</i>	'kenéz'

Ez az oka annak, hogy a [ts̃] és [z] a veláris zárhangokkal azonos alternációt mutat. Viszont ez szembe megy az eddig tett általánosításainkkal, melyek

szinkrón jellegűek. Az **I**-től nem várjuk el, hogy érzékeny legyen a [ts z]-ben található **A** rezonanciaelemre, mivel **U**-val viselkedik antipodálisan. Másrészről pedig éppen az **A**-tól várnánk el, hogy nagyobb szerkezeteket tudjon létrehozni és jogosítani, így nem világos, miért esik ki.

Nem veszítünk a P1 általános erejéből akkor, ha úgy fogalmazzuk meg, hogy egy levezetett környezetben a tövégi fonológiai kifejezés **rezonanciaelemét** (**I**, **U** vagy **A**) célozza meg és „üti ki” az elemkötegből. Ezzel gyakorlatilag azt mondjuk, hogy ha akad is kivétel, az nem viselkedik radikálisan másképpen, így is egy fonológiai kifejezés rezonanciaelemét (legyen az **A** vagy **U**) fogja megcélozni. A megfogalmazás az **U**-ra vonatkozik, továbbá arra a lexikális kivételes osztályra, melyben **A** van. Ez az az osztály, amely a nem velárisra végződő, ősszláv eredetű tövekre korlátozódik. Az olyanok viszont, mint a *voz* ’vonat’, nem is kaptak esélyt arra, hogy részt vegyenek a P1-ben, így ezek azok, amelyeket P1 valójában jósol, vagyis a **Z** végűeknek opákoknak (átlát-szatlanoknak) kell lenniük, hiszen nem tartalmazznak **U**-t.

Morfológia a fonológia előtt

Ahogy az már számos alkalommal kiemeltem a dolgozat során, a P1 egyenes következménye az **I** és **U** közötti aszimmetriának [[...**U**]**I**...] környezetben. Egyértelmű kapcsolat van kiváltó és célosztály között, mely a környezetükből következik. A logika kézenfekvő: hogy elnyerjek egy palatális tulajdonságot, azt a tulajdonságot valahonnan kapnom kell, onnan, ahol ez a tulajdonság expliciten jelen van. Ezeknek a megszorításoknak a megsértése két esetben lenne nagyon radikális: (1) ha egy palatális elmulasztaná a terjedést (és ezzel a veláris nem váltakozna) vagy (2) ha egy nem-palatális kiváltaná a terjedést (ezzel egy veláris váltakozását is). Ez az alpont erre a két radikális (és megjósolhatatlan) sértésre fókuszál. Hogy ezt prezentáljuk, nézzük a *junak* ’hős’ hímnemű főnév teljes paradigmáját.

(9)

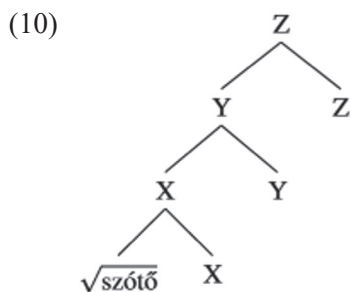
	Sg	Pl
Nom	<i>junak</i>	<i>junac-i</i>
Gen	<i>junaka</i>	<i>junak-a</i>
Dat	<i>junak-u</i>	<i>junac-ima</i>
Acc	<i>junak-a</i>	
Voc		<i>junac-i</i>
Ins	<i>junak-u</i>	<i>junac-ima</i>
Loc	<i>junak-om</i>	<i>junac-ima</i>

Tekintsünk most el a [k] → [ts] alternációtól, mely a következő alpont témáját fogja képezni. Két paradigmacellában is *-e* a kitevő, ezek a Voc.Sg. és az Acc.Pl. Az [e]-ről azt mondtuk, hogy **I.A** szerkezetű, vagyis mindenképpen tartalmaz **I** elemet, melyről azt jósoljuk, hogy terjed. Ez így is van a Voc.Sg. esetében, viszont az Acc.Pl. paradigmacellájában nem ezt látjuk. Ha a P1 teljesen megjósolható folyamat lenne, amely nem önkényes elvekre épül, akkor a (9)-beli aszimmetriának nem is lenne szabad léteznie, és a Voc.Sg. és az Acc.Pl. celláknak egybe kellene esniük, magyarán mind a kettő *junač-e* kellene hogy legyen. Persze ennek az ellenkezőjét is jól lehetne magyarázni. Ha a *junak* történetesen teljesen opák lenne a palatalizációra nézve, akkor a cellák úgy esnének egybe, hogy nem lenne palatalizáció a felszínen. Ilyen opák tövek vannak, viszont ezek tipikusan a nőneműek, mint a *baka* 'nagy-mama' vagy a *kolega* 'kolléga', melyeknek a Voc.Sg. toldaléka *-o*, pl. *bak-o* 'nagy-mama-Voc.Sg.'. Viszont ezek minden egyéb palatalizáció számára is láthatatlanok. A (9)-ben bemutatott aszimmetria nagyobb kihívás elé állítja az elméletet. A kérdés megmagyarázásának viszont csak az elmélet szabhat határt. Az egyik, *tisztán fonológiai* megoldás az lenne, hogy mögöttesen különböztetjük meg a deklinációk végződéseit, például úgy, hogy azt mondjuk, hogy a Voc.Sg. mögöttesen /*i*é/, az Acc.Pl. viszont /*e*/, és külön stipuláljuk, hogy a P1-et csak olyan morfé-mák váltják ki, amelyekben van /*i*/.⁹ Nálunk ezt a /*i*-t az **I** helyettesíti.¹⁰

A jelenség szerkezete miatt azt is feltételezhetjük, hogy **nem** tisztán fonológiai folyamatról van szó, és a fonológia ebben az esetben a *morfológia után* következik (Kalin 2020). Ez azt jelenti, hogy a szótónek először *össze kell szednie* a morfológiai tulajdonságait, hogy ezután a fonológiai szabályok lefuthassanak rajta. A morfológia hierarchikus szerkezetében egy komplex fejben, amelynek a legalján a $\sqrt{\text{szótó}}$ helyezkedik el, ez a fej szigorúan lokálisan összegyűjti a megfelelő tulajdonságokat, melyek kiválthatják a tőallomorfiát (Bobaljik 2000). Ezek után – vagy két mozgatus között – a fonológia ezeket a már összegyűjtött morfológiai tulajdonságokat értelmezi és írja át.

⁹ Köszönöm Andrija Petrovićnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

¹⁰ Hasonló problémát a lengyel fonológiában Gussmann (1977) tárgyal, tekintettel a fonológia-morfológia közötti különbség jelentőségére.

A Voc.Sg.-ra van egy szabály, amely palatalizálja a tövégi velárist, viszont ilyen szabály nincs az Acc.Pl. szerkezetre. Mindez viszont nem ad kielégítő magyarázatot, mivel a minta ennél bonyolultabb: a tövekben lévő palatalizációnak a hiánya nem feltétlenül függ attól, hogy *a priori* elnyerte-e a morfológiai tulajdonságait a fában, vagyis tisztán ezzel sem adunk megjósolható és kielégítő választ. Gondolhatnánk, ha egy toldalék egyszer kiváltja a palatalizációt egy töben, akkor ez az általánosítás elegendő arra, hogy ugyanaz a toldalék minden egyéb tónél (mely nem *baka* típusú) kiválassza a palatalizációt. Ez kézenfekvő lenne, viszont az esetek nagy részében kifejezetten nincsen így. Vegyük például a *lek* 'gyógyszer' tövet.

(10)

PÉLDA	TOLDALÉKOLT ALAK	1SG.PRES.	GLOSSZA
<i>grafika</i>	<i>grafič-ar</i> ~ * <i>grafik-ar</i>	–	'grafika; grafikus'
<i>lek</i>	<i>lek-ar</i> ~ * <i>leč-ar</i>	<i>leč-im</i>	'gyógyszer; orvos; gyógyítók'

A *lek-ar* szerkezet magában azt jósolhatná, hogy a toldalék első magánhangzója képtelen a palatalizáció kiváltására, mivel nem palatális magánhangzóval kezdődik, hiányzik belőle az **I** elem. Mindazonáltal a *grafič-ar* példája ezt cáfolni látszik, ahol tisztán megjelenik a tövégi veláris palatalizációja. Ez alapján a minimális példa alapján azt is gondolhatnánk, hogy a *lek* opák a palatalizációra nézve. Ezt cáfolja viszont a *leč-im* 'gyógyítók', amely az *-im* jelen idejű igei egyes szám első személyben palatalizál (pl. *vuk-* ~ *vuč-em* 'húszom', *leg-* ~ *lež-im* 'fekszem' stb.).

A problémát bonyolítja, hogy az *-ar* képző úgy palatalizál, hogy nem tartalmaz **I** elemet. Mindemellett mássalhangzó kezdetű szuffixumok is képesek a palatalizáció kiváltására, pl. a *-ki* (pl. *Grk* ~ *grč-ki* 'görög-Adj.'). Ezek tovább gyengítik az egyébként erős elméleti eszközt a megjósolhatóság formájában. Bármely fent felvázolt formális megközelítést választjuk, egyik sem tudná kielégítően magyarázni a (10) példában bemutatott bonyolultságot.

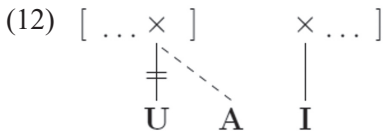
P1 és P2 egybe(nem)esése

A P1 és P2 között fennáll egy potenciális szerkezeti kétértelműség. Ez abból a tényből fakad, hogy mindkét folyamatot palatális kezdetű toldalékok váltják ki. Ellenben P1-ben posztalveoláris mássalhangzók jelennek meg a felszínen, míg P2-ben alveoláris mássalhangzók. Ezeket az osztályokat **I** és **A** elemek fejezik ki – **A** a koronális/alveoláris mássalhangzókban található meg. Ennek ellenére ez utóbbi tulajdonság explicit módon nem látható pusztán a toldalékokból. Ami viszont látható, hogy az egybeesés mégsem történik meg annak ellenére, hogy mindkét folyamatot **I**-kezdetű toldalékok váltják ki. Egy tő mutathat két alternációt is pl. *monarh* [monarx] 'uralkodó': *monars-e* 'uralkodó-Voc.Sg' ~ *monars-i* 'uralkodó-Nom.Pl.' de egy toldalék soha nem vált ki két alternációt egyszerre, magyarán egy toldalékhoz egy folyamat tartozik. Hovatovább P1 az egyetlen folyamat, amelyet [i e] kivált, míg a P2-t csak [i] válthatja ki. Hogy számot tudjunk adni arról a tényről, hogy **I** miért viselkedik passzívan a terjedés szempontjából, azt fogjuk mondani, hogy ez azért történik, mert nem az **I** terjed ezekben a folyamatokban, hanem egy lebegő **A** elem, mely nem különbözik a viselkedésében az **I**-től.

(11) **A**-terjedés

Egy lebegő **A** elem a toldalékból átterjed a tő **U** elemet domináló gyökércsomópontjára, ahol **U** nincs jogosítva (l. (4)).

Ezt a reprezentációban úgy fejezzük ki, hogy a toldalék lebegő **A** eleméhez nem tartozik 'x' vázpont, amelyre ráterjedhet, sőt, a mögöttes reprezentációban asszociációs vonal sem tartozik hozzá. Ettől eltekintve az **A**-terjedésnek a reprezentációja ugyanolyan, mint az **I**-terjedésé. Ez végül is a felszínen [...U] **I**...] környezetnek néz ki, de valójában [...U](**A**)**I**...].

Ez szintén nem kielégítően magyarázza a P2-ben megjelenő variációt és azokat az eseteket, amikor a fent bemutatott feltételek nem teljesülnek, a folyamat mégis végbemegy. Ezt az aspektust nem fogom bemutatni helyhiány miatt, de a problémakörrel részletesen tájékozódhat az olvasó Browne (2021) vagy Simonović (2022)-ből.

Összefoglalás és kitekintés

A dolgozat során megfigyelhettük, hogy bár a palatalizációkat lehet tárgyalni az univerzális fonológiai megjósolhatóság szempontjából, számos problémába ütközünk, amelyek túlmutatnak a fonológia formális és akár természetes hatókörén is. Míg a szerb palatalizációs folyamatok valóban támaszkodnak a nyelveken átívelően előforduló U és I közötti aszimmetria mintájára, a teljes kép jelentősen bonyolultabb. A palatalizáció harmonikus kapcsolatot ápol a nyelvten egyéb szintjeivel is, különösen a morfológiával. Megfigyelhetünk egyéni variációt is; például a legnagyobb szórtság a diminutív képzésekben van, pl. *kćerk-ica* ~ *kćerč-ica* 'lány-Dim', ahol mindkettő jólformált, mégis az előbbi alak, ahol az I-terjedés nem alkalmazódik, kevésbé *hasznos* a palatalizáció „univerzális” természetét figyelembe véve. Egy itt nem tárgyalt kérdés az [ʎ] beszúrása labiálisok után a jotációban. A szerbben a jotáció szintén az I-terjedés eredménye, de a *j*-kezdetű toldalékokból. Egy kanonikus példa a *-ji* toldalék a melléknevek fokozásában: *mlad* ~ *mlađ-i* [mla:d] ~ [mla:đz i] 'fiatal; fiatalabb'. A jotáció szélesebb körű hatással bír a szótövek végén álló mássalhangzókra, mindegyiket másképp érintve. A labiálisok¹¹ esetében a [j] megvalósulása helyett – ahelyett, hogy a /j/ saját vázpontjához csatlakozna – egy [ʎ] jelenik meg a felszínen pl. *glup* ~ *gluplj-i* [glu:p] ~ [glu:pʎ-i] 'buta; butább'. A szerb palatalizáció hasonlít a magyar magánhangzó-harmóniára, ahol az univerzális megszorítások lépten-nyomon megsérülnek, széles körű variációt és számos kivételt eredményezve (Rebrus et al. 2016; Rebrus et al. 2023). Hasonló bonyolult mintázatot figyelt meg a szlovén nyelvben Jurgec (2016), aki megállapította, hogy a veláris palatalizáció kiváltása a szlovénban a szótöben máshol előforduló mássalhangzóktól is függ. További vizsgálatokra van szükség a veláris palatalizációk átfogó természetének és a cél- és kiváltó osztályok nem kategorikus viselkedésének megértéséhez.

Irodalom

- Backley, Phillip. 2011. *An Introduction to Element Theory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bobaljik, Jonathan D. 2000. The ins and outs of contextual allomorphy. *Linguistics* (10): 35–71.

---

¹¹ A labiálisokat az elemelmélet szintén U elemmel ábrázolja, annyi különbséggel, hogy a labiálisokban az U fejpozícióban áll U.

- Browne, Wayles. 2021. Adjacent vs. separated placement of preposition and noun as a factor in noun inflection: The cases of Bosnian-Croatian-Serbian pazuhó ‘armpit’. *Vilnius University Open Series*. 67–77. Vilnius: Vilnius University Press. <https://doi.org/10.15388/SBOL.2021.3>
- Cyran, Eugeniusz. 2003. *Complexity Scales and Licensing Strength in Phonology*. Lubin: Wydawnictwo KUL.
- Gussmann, Edmund. 1977. Is the Second Velar Palatalisation a Synchronic Rule of Modern Polish? *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 35. 27–41.
- Jurcic, Peter. 2016. Velar palatalization in Slovenian: Local and long-distance interactions in a derived environment effect. *Glossa: a journal of general linguistics* 1 (1): 24. <https://doi.org/10.5334/gjgl.129>
- Kalin, Laura. 2020. Morphology before phonology: A case study of Turoyo (Neo-Aramaic). *Morphology* 30 (3): 135–184. <https://doi.org/10.1007/s11525-020-09365-3>
- Kaye, Jonathan – Lowenstamm, Jean – Vergnaud, Jean-Rogern. 1985. Constituent Structure and Government in Phonology. *Phonology* (7): 305–328.
- Kaye, Jonathan – Lowenstamm, Jean – Vergnaud, Jean-Rogern. 1985. The Internal Structure of Phonological Elements: A Theory of Charm and Government. *Phonology Yearbook* (2): 305–328.
- Kiparsky, Paul. 1982. Lexical morphology and phonology. *Linguistics in the Morning Calm* ed. I. S. Yang. 3–91. Seoul: Hanshin.
- Klajn, Ivan. 2005. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kochetov, Alexei. 2011. Palatalization. In *The Blackwell Companion to Phonology III*, ed. Marc van Oostendorp. 1–25. John Wiley & Sons, Ltd.
- Polgárdi Krisztina – Rebrus Péter. 1998. There is no Labial Harmony in Hungarian: A Government Phonology Approach. In Casper de Groot – István Kenesei szerk. *Approaches to Hungarian. Vol. 6. Papers from the Amsterdam Conference*, 3–20. Szeged: JATEPress.
- Pöchtrager, Markus A. 2006. *The Structure of Length*. Vienna: University of Vienna dissertation.
- Pöchtrager, Markus A. 2010. The Structure of A. Paper presented at the 33rd GLOW Colloquium, 13–16 April 2010. Wrocław, Poland.
- Pöchtrager, Markus A. 2013. On A. Paper presented at the A Workshop on Melodic Representation, 12 March 2013. UCL, London.
- Pöchtrager, Markus A. 2019. Zárlatok és kezdetek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 31. 205–232. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pöchtrager, Markus A. 2021. Towards a non-arbitrary account of affricates and affrication. *Glossa: a journal of general linguistics* 6 (1): 61. 1–31. DOI: <https://doi.org/10.5334/gjgl.1116>

- Radišić, Milica. 2007. The double nature of the velar /g/ in Serbian. *Toronto Working Papers in Linguistics*, 30. 91–103.
- Radišić, Milica. 2009. *Velar /g/ in Serbian – Stop of fricative: A Contrastive Account*. PhD dissertation. University of Toronto.
- Rebrus, Péter – Szigetvári, Péter – Törkenczy, Miklós. 2016. A non-cumulative pattern in vowel harmony: a frequencybased account. *Proceedings of the Annual Meetings on Phonology*, 3.
- Rebrus, Péter – Szigetvári, Péter – Törkenczy, Miklós. 2023. How Morphological is Hungarian Vowel Harmony? *Proceedings of the Annual Meetings on Phonology*, 10.
- Rubach, Jerzy. 1984. *Cyclic and lexical phonology: The structure of Polish*. Berlin – New York: De Gruyter Mouton.
- Simonović, Marko. 2022. Animacy influences segmental phonology: The velar-sibilant alternation in BCMS. *FDSL-15: Formal Description of Slavic Languages 15*. Humboldt-Universität zu Berlin.
- Siptár, Péter. 1994. Palatalization rules in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 42 (1–2): 5–32. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Starčević Attila. 2005. Palatalizáció a horvátban és a szerbben: létezik egyáltalán? *LingDok* 4 (4): 150–173.
- Sussex, Roland – Cubberley, Paul. 2006. *The Slavic Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Živanović, Sašo – Pöchtrager, Markus A. 2010. GP 2, and Putonghua too. *Acta Linguistica Hungarica* 54 (4): 357–380.

ON THE THEORETICAL PROBLEMS OF PREDICTABILITY IN SERBIAN PALATALIZATION

The paper presents the Serbian velar palatalization: /k/ → [tʃ], /g/ → [ʒ], /x/ → [ʃ]. A detailed, comprehensive description of the phenomenon will not be provided, as it is not the main task and theme of the paper. The paper demonstrates that predictability does not strictly hold „in equal measure” in phonology, contrary to what traditional grammars suggest (e.g., Klajn 2005). Even theory-specific approaches do not address it (e.g., Starčević 2005). This is one of the foundational assumptions of the theory of Government Phonology à la Kaye et al. (1985; 1990): phonological processes are organized according to universal principles and are not arbitrary (Non-Arbitrariness Principle). Universal rules can be overridden by parametric settings, which characterize the phonology of a specific language – in this, Government Phonology shares principles parallel to those of the Minimalist Program. The task of the paper is to show when predictability is not met, through the lens of Serbian phonology, based on the aspect that shows **I-U** asymmetry. The paper’s implicit goal is to highlight that the strict conditions imposed on phonological

theories may not necessarily account for the variations shown on the surface, and things are much more complicated than what we might assume about Universal Grammar. The paper follows the theory of Government Phonology along with Element Theory (Backley 2011), which will be essential for explaining the phenomenon.

Keywords: palatalization, Government Phonology, Serbian phonology, predictability, non-arbitrary processes, **I-U** asymmetry

TEORIJSKI PROBLEMI U PREDVIDLJIVOSTI SRPSKE PALATALIZACIJE

Studija predstavlja srpsku velarnu palatalizaciju: /k/ → [tʃ], /g/ → [ʒ], /x/ → [ʃ]. Sveobuhvatan opis ove pojave je, međutim, izostao, jer to nije glavni cilj i tema ovog rada, već prikazuje da se predvidljivost u strogom smislu ne realizuje u istoj srazmeri u fonologiji, nasuprot onome što tradicionalne gramatike sugerišu (Klajn 2005). Čak ni teoretsko-specifični pristupi ovome ne pridaju velikog značaja (Starčević 2005). Jedna od osnovnih pretpostavki teorije fonologije upravljanja (*Government Phonology*) à la Kaye et al. (1985; 1990) je upravo to: fonološki procesi se odigravaju prema univerzalnim kriterijumima, a ne nasumično (*Non-Arbitrariness Principle*). Univerzalne zakonitosti mogu se prekršiti paradigmatiskim postavkama koje karakterišu određeni jezik – u tome fonologije upravljanja predstavlja načela koja su paralelna sa Minimalističkim programom. Zadatak ovog rada je da prikaže u kojim situacijama se predvidljivost ne realizuje u srpskoj fonologiji, fokusirajući se na pojedine aspekte, kao što je asimetrija **I-U**. Prikriveni cilj rada je da ukaže da strogi uslovi koje postavljaju fonološke teorije ne mogu bezuslovno objasniti varijacije na površinskom nivou, te su stvari mnogo komplikovanije od onoga što univerzalna gramatika pretpostavlja.

Ključne reči: palatalizacija, fonologija upravljanja, srpska fonologija, predvidljivost, asimetrija **I-U**.